DOI 10.36074/grail-of-science.29.05.2026.007

РИНКОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА І НОВАЦІЇ

Гордіца Кароліна Адольфівна
канд. екон. наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Україна

Анотація. *Стаття присвячена проблемі становлення в Україні основних ринкових інститутів в умовах подолання інституційної спадщини планово-розподільчої системи. Метою дослідження є історико-економічна оцінка впливу вітчизняної інституційної спадщини та цілеспрямованих реформаторських дій держави на процес та результати формування в Україні інституційної структури ринкової економіки. У статті визначено історично сформовані особливості системи інститутів, успадкованої від попередньої економічної моделі, та їхній вплив на стартові умови трансформації інституційної структури економіки. Розкрито сутність відносин влади-власності та їхню роль у проведенні приватизації та становленні в інституту приватної власності. Узагальнено заходи, методи та інструменти державної інституційної політики щодо захисту прав власності, розвитку підприємництва, захисту конкуренції, регулювання ринкового ціноутворення. Охарактеризовано результати ринкових перетворень інституційної структури економіки на момент завершення трансформаційного періоду та їхнє значення для соціально-економічного розвитку країни. Обґрунтовано висновок про деструктивний вплив відносин влади-власності на державну інституційну політику та необхідність перезавантаження всього комплексу суспільних відносин влади, власності та управління.*

Ключові слова: *інституційна структура економіки; інституційна спадщина; формальні та неформальні інститути; власність; інститут влади-власності; ринкові трансформації; інституційна політика.*

Вважається, що формування в Україні ринкової інституційної структури з усіма її ключовими атрибутами – приватною власністю, конкуренцією, свободою підприємництва, вільним ціноутворенням та ін. – офіційно завершено у 2006 році, коли Україна була визнана країною з ринковою економікою. Однак і в теперішній час, після двох десятиліть подальшого вдосконалення створених інститутів, вони далеко не завжди відповідають цілям стабільного соціально-економічного розвитку, не дозволяючи нашій країні залишити ряди аутсайдерів у світових рейтингах. А в останні роки відбувається відчутний інституційний регрес, об'єктивно зумовлений запровадженням військового стану та відповідним посиленням в економіці мобілізаційних механізмів централізованого державного управління. Ця тенденція певний час може

 Авторські права захищені | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License

зберігатися й надалі, за умов глибокої демографічної кризи та жорсткої нестачі всіх видів ресурсів у період повоєнного відновлення, але потім неодмінно постане необхідність інституційної реновації ринкової економіки. Успішність виконання цього завдання значною мірою буде залежати від усвідомлення власних історичних помилок та вміння запобігти ризикам відтворення негативних елементів отриманої інституційної спадщини і потрапляння до старої «історичної колії» економічного розвитку.

Аналізу проблем становлення в Україні інститутів ринкової економіки присвячено чимало наукових досліджень. Серед найбільш грунтовних публікацій варто згадати академічні колективні праці, зокрема за редакцією А. Гриценка, у яких розкрито взаємозв'язок інститутів та економічної діяльності у період інституційних трансформацій [8, 9, 10], та за редакцією В. Небрат, де прослідковано закономірності еволюції ринкових інститутів в Україні [13, 14]; більш ранню монографію В. Якубенка, у якій визначено місце та роль базисних інститутів у структуроутворенні інституціональної підсистеми економіки в умовах трансформаційного періоду [21]; праці В. Гейця, зокрема статтю щодо впливу інституційних перетворень на економічний розвиток [3]; дослідження Т. Артьомової, Ю. Кіндзерського, Н. Гражевської, присвячені питанням формування та подолання інституційних пасток в економіці України [1, 11, 7]. В остання роки наукові дослідження спрямовані здебільшого на вивчення сучасних проблем української економіки, між тим історичні уроки трансформаційного періоду знов набувають актуальності, потребуючи погляду «здалека» на здобутки та прорахунки інституційного будівництва.

Враховуючи зазначене, метою цього дослідження є історико-економічна оцінка впливу вітчизняної інституційної спадщини та цілеспрямованих реформаторських дій держави на процес та результати формування в Україні інституційної структури ринкової економіки.

Від самого початку ринкових реформ стало зрозуміло, що перед суспільством поставлено винятково складне масштабне завдання, що полягало не просто у ліквідації механізмів контролю, властивих адміністративно-плановій системі, приватизації державного майна та проведенні заходів стабілізації й лібералізації економіки, але й у створенні ефективних інститутів, притаманних ринковій економіці – гарантованих законом прав власності, конкурентного підприємницького середовища, ринкового механізму ціноутворення та алокації товарів і ресурсів. Поряд із тим, не менш важливо було подолати історичну інерцію попередньої інституційної системи, зважаючи на те, що інституційна структура економіки є сукупністю не лише формальних, тобто офіційно встановлених, норм і правил, які завдають юридичні рамки економічної діяльності (і які можуть бути замінені у відносно стислий термін), але й історично сформованих неформальних регуляторів економічної взаємодії (правових звичаїв, традицій, кодексів поведінки, господарських архетипів тощо), які піддаються трансформації значно важче, а спроби їх ліквідації або провалюються, або просто відсувають їх на історичне узбіччя, де вони чекають на сприятливі умови для повернення.

Важливою особливістю інституційної структури, успадкованої Україною від попередньої моделі економіки, що являла собою специфічне відгалуження товарного господарства, була її товарно-директивна бінарність, що

All rights reserved | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License

проявлялася на всіх етапах формування та розвитку цієї моделі у вигляді стійкої дихотомії формально-планових та неформально-ринкових інститутів, коли поза межами офіційної економіки активно формувався тіньовий ринок горизонтальних угод, нелегальних комерційних кредитів, забороненого бартерного обміну товарами й послугами тощо. Неформальний ринок поступово вростав у соціалістичну систему організації господарської діяльності, зумовлюючи деформацію її планово-розподільчого механізму та зберігаючи відносну багатоманітність економічних структур, водночас збалансовуючи міжгалузеві поставки, дещо підвищуючи низьку ефективність розподілу ресурсів та рівень задоволення виробничих і споживчих потреб [4].

Результатом укорінення зазначеної інституційної дихотомії стало формування інституційної структури, що в цілому відповідала вже не планово-розподільчій системі, а своєрідній модифікації змішаної економіки, специфіка якої полягала у тому, що її неформальний ринковий сектор функціонував у тіньовому режимі, як відповідь на провали «офіційної» системи господарювання, що не могли бути усунені в умовах існування її базових інститутів і зумовили необхідність імплантації невластивих командній системі економічних інститутів для її стабілізації та підтримки її існування. Розвиток альтернативних економічних відносин у межах централізованої редистрибутивної економіки сприяв активізації механізмів економічної самоорганізації суспільства та поширенню навичок горизонтальної ринкової взаємодії між господарниками різних рівнів, поряд із тим, це підривало довіру суспільства до формальних інститутів, закріплювало ментальний зв'язок між досягненням особистого економічного успіху та вмінням обходити закони і прискорило розвиток корупції, що поступово набула системного характеру.

Не меншу небезпеку для економічного розвитку України становив інститут «влади-власності», історично сформований в умовах монополізації посадових функцій у суспільному поділі праці, коли економічна влада випливає не з власності, а з місця у суспільній ієрархії. Цей інститут безальтернативно укорінився в умовах централізованої планово-розподільчої економіки, де доступ до певного рівня влади визначав доступ до відповідного рівня розпорядження державною власністю та розподілу суспільного продукту, завдяки чому провідною формою соціальної конкуренції стала боротьба не за власність на засоби виробництва, а за доступ до ключових важелів розподілу та контроль над каналами розподілу. Особистий дохід індивіда дедалі більше залежав від статусу та посади, що зумовило поділ суспільства на пересічних працівників та причетних до розподілу благ управлінців і подальше виокремлення партійно-державної номенклатури в окрему привілейовану «касту», що реалізувала функції влади-власності.

У міру зростання чисельності державно-господарської бюрократії відбувалося зміцнення інституту влади-власності, виокремлення адміністративної еліти у новий клас бюрократичної псевдобуржуазії, зміцнення неформальних зв'язків усередині цього класу та поглиблення розриву між інтересами його представників та інтересами інших верств суспільства. Зрештою природне бажання закріпити набуте панівне становище за своїми нащадками зумовило прагнення партійно-господарської верхівки

 Авторські права захищені | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License

монополізувати функцію розпорядження державною власністю шляхом переведення її у вічне спадкове володіння через механізми роздержавлення та приватизації державного майна, що фактично зумовило початок ринкових перетворень.

Тому не викликає подиву, що докорінна зміна суспільно-економічного устрою на початку 1990-х рр. (на відміну від революційних потрясінь попереднього інституційного зламу) не супроводжувалася кадровими змінами у владних структурах. Реальної ротації еліт не відбулося, навпаки, одні й ті самі люди залишалися на керівних посадах у державних органах влади та управління і водночас ставали власниками роздержавлених економічних активів. І саме державна бюрократія на початку ринкових реформ відіграла провідну роль у збереженні відносин влади-власності, з метою зміцнення її статусу головного розпорядника державними ресурсами та отримання особистих преференцій від контролю за набуттям і реалізацією прав власності в економіці.

У результаті процесів роздержавлення та приватизації, фактично здійснених в інтересах державно-господарської бюрократії за її безпосередньої участі та під її керівництвом, інститут влади-власності не втратив позицій у конкурентній боротьбі з новоствореними ринковими інститутами і зберіг основні ознаки, здобуті у період соціалістичного розвитку, такі як система матеріального заохочення номенклатури у вигляді державних дач, машин, премій, обслуговування в елітних закладах медицини, відпочинку тощо, а головне, існування «інституційної корупції», коли приналежність до влади відкриває великі можливості як для легального розподілу благ, так і для тіньових доходів, що мало прояв у здійсненні як легальних угод, так і тіньових оборудок у ході наділення власністю осіб, пов'язаних із владними структурами.

Зазначені явища цілком очікувано позначилися на перебігу та результатах інституційних перетворень, насамперед у сфері прав власності. На відміну від країн ЦСЄ та Балтії, де приватизації державних активів передувала реституція власності (відновлення порушених прав колишніх власників), було забезпечено транспарентність процесів і результатів приватизації, а масова «мала приватизація» сприяла створенню широкого прошарку дрібних власників та формуванню конкурентного ділового середовища [12, с. 298-313], в Україні реституція власності не проводилась, приватизаційні процеси мали непрозорий характер, що ставило під сумнів їхню легітимність, «мала приватизація» відставала від «великої», ваучерна приватизація не створила масового власника і не сприяла розвитку ділової активності, а навпаки, була використана як інструмент перерозподілу ділових активів на користь правлячої державно-бюрократичної верхівки та її близького оточення.

Конфіскаційний характер ринкових реформ в Україні проявився також у тому, що на початку трансформацій 1990-х років громадяни були позбавлені своїх грошових заощаджень за допомогою гіперінфляції та різного роду шахрайських фондів, трастів і фінансових пірамід. Це зробило неможливою їхню широку участь у процесах роздержавлення економіки і полегшило «прихватизацію» державних активів номенклатурою. Як наслідок, основна маса населення втратила стартовий капітал і разом з цим реальну можливість

All rights reserved | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License

розвивати власний бізнес і впливати на перебіг реформ, що мало негативний вплив на підприємницьку мотивацію та підтримку реформ.

Крім того, становлення інституту приватної власності не супроводжувалося створенням ефективних механізмів захисту прав власників. Свідоме «розмивання» прав власності шляхом формулювання нечітких та суперечливих норм законодавства, використання нелегальних та «сірих» схем приватизації відкривало шляхи для можливого майбутнього оскарження набутих прав власності та їх перерозподілу, реприватизації або маніпулювання такою можливістю як форми примусу до прийняття певних рішень. На цьому ґрунті поступово набуло поширення рейдерство, що являло собою не просто недружнє поглинання однієї корпорації іншою, здійснюване в рамках існуючих законів, як у країнах Західної Європи, а відверто протиправний, насильницький перерозподіл власності на рівні підприємств, здійснюваний за підтримки корумпованих державних чиновників, що суттєво погіршував інвестиційний клімат у країні.

Державна політика щодо захисту прав власності була спрямована головним чином на захист прав іноземних інвесторів, результатом чого стало створення складної багаторівневої системи формальних правових норм щодо регулювання та захисту іноземних інвестицій, що містила гарантії від зміни законодавства, від примусових вилучень та незаконних дій державних органів і посадових осіб, компенсації та відшкодування збитків інвесторам, гарантії в разі припинення інвестиційної діяльності, гарантії переказу доходів і прибутків тощо [17]. Проте ефективність цієї системи гарантій значною мірою нівелювалася недоліками реального внутрішнього режиму інвестування за захисту прав інвесторів, такими як двояке трактування правових норм, «ручне» регулювання процесів інвестування, вибірковий підхід до надання пільг та преференцій, незахищеність прав приватних власників від політично мотивованого перерозподілу та ін.

За таких умов розвиток в Україні інституту ринкового підприємництва відбувався значно повільніше, ніж передбачалося, і набув низки специфічних рис. Завдяки збереженню неформального інституту влади-власності та посилення важелів ринкової влади в руках державної еліти результатом приватизаційних процесів стала концентрація великої привілейованої власності в руках керівників підприємств та державних чиновників. Попри задекларований рівноправний розвиток різних форм бізнесу основою економіки стали великі інтегровані фінансово-промислові групи [16], що являли собою номенклатурно-олігархічні корпоративні структури авторитарного характеру, орієнтовані не стільки на ефективне виробництво, скільки на збагачення та збереження впливу шляхом «приватизації держави» та отримання інституційних переваг.

Водночас становлення та функціонування малого й середнього бізнесу, попри розроблення державних програм підтримки МСП, гальмувалося через неефективне ділове середовище з численними регуляторними бар'єрами, такими як: часті зміни законодавства та суперечливість його норм, складність процедур дозволу й ліцензування, численні високі податки, низька доступність кредитів, недостатній захист прав власності та ін., що, своєю чергою, зумовило

 Авторські права захищені | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License

поширення «рентної» моделі ведення бізнесу, корупції та тіньових оборудок. Як наслідок, кількість малих підприємств в Україні після завершення трансформаційного періоду була в 10–20 разів менша за аналогічний показник в економічно і соціально розвинених країнах світу [14, с. 451].

Подібні перекоси у розвитку різних форм підприємництва переконливо засвідчують незадовільний стан розвитку одного з головних інститутів ринкової економіки, а саме конкуренції. Внаслідок поширення корупційних форм взаємодії великого приватного бізнесу та державного чиновництва в Україні відбулося формальне та неформальне закріплення привілейованого статусу афілійованих з органами державної влади підприємницьких структур, що надавало їм можливість монопольного контролю стратегічних галузей економіки. Всупереч прийнятій у 1993 р. «Програмі демонополізації економіки і розвитку конкуренції» [15], якою було закладено основи державної політики у сфері конкуренції, економічні агенти були поставлені в нерівні конкурентні умови, а провідною формою конкурентної боротьби стала конкуренція за просування інтересів регіональних та міжрегіональних олігархічних кланів і груп у державних органах влади.

Державний контроль за дотриманням норм антимонопольного законодавства з боку Антимонопольного комітету України виявився вибірковим і неефективним, через що в економіці спостерігалися такі явища, як зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірні угоди між підприємцями, дискримінація підприємців органами державної влади та управління, порушення принципу рівності суб'єктів прав власності перед законом, недобросовісна конкуренція у різних проявах та ін. Формальна демонополізація не забезпечувала ефективного контролю за ціновою поведінкою великих інтегрованих бізнес-структур і не перешкоджала прихованій монополізації у процесі приватизації стратегічних підприємств, монополізації експортних секторів, монополізації ринків посередниками та іноземними транснаціональними корпораціями. Це спровокувало в економіці нову хвилю монополізму, яка проявилась у поступовому переважанні ринків з ознаками домінування та олігополій над конкурентними, а також поширенні політично інтегрованих компаній [19].

Ще одним важливим напрямом інституційного будівництва була підтримка державою становлення та ефективного функціонування ринкового механізму ціноутворення та саморегуляції економіки, що мав замінити систему директивного розподілу товарів і ресурсів за фіксованими цінами. Між тим державне чиновництво не бажало втрачати такий потужний інструмент адміністративного тиску на виробників і споживачів, як державне втручання в механізм ринкового ціноутворення. Тому в Україні впродовж усього трансформаційного періоду діяв Закон України «Про ціни і ціноутворення», прийнятий ще в 1990 р. (нова редакція якого, прийнята у 2012 р., діє донині).

Формально державна цінова політика була спрямована на забезпечення протидії зловживанню монопольним становищем у сфері ціноутворення, розширення сфери застосування вільних цін, збалансованості ринку товарів і підвищення їх якості, соціальних гарантій населенню в разі зростання цін, необхідних економічних гарантій для виробників, орієнтації цін внутрішнього

All rights reserved | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License

ринку товарів на рівень цін світового ринку [18]. Проте реальними наслідками впроваджена в Україні розгалуженої системи державного регулювання цін стали збільшення адміністративного навантаження на мале й середнє підприємництво, ускладнення відновлення виробничих потужностей підприємств та впровадження інновацій, утворення цінового диспаритету між різними галузями економіки, обмеження конкуренції та зростання корупційних ризиків. Обмеження сфери застосування вільних цін порушувало дію механізму ринкової координації розподілу товарів і ресурсів, перешкоджало збалансованості ринку товарів і послуг, при цьому не надаючи реальних соціальних гарантій населенню в разі зростання цін та необхідних економічних гарантій для виробників.

Найбільш негативно позначився вплив інституційної спадщини на формуванні ринкових інститутів в аграрному секторі економіки України. Затягування реформ у сільському господарстві призвело до десятирічного існування колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), які за своїми організаційними принципами та вадами (колективною власністю на землю та колективною безвідповідальністю, відсутністю мотивації до високопродуктивної праці тощо) мало відрізнялися від колишніх колгоспів і радгоспів, а після їх реформування розвиток дрібного приватного фермерства й кооперації був ускладнений через нестачу власних капіталів та відсутність державної підтримки, що зрештою зумовило фактичну монополізацію агросектору великими агрохолдингами та наростання соціальних проблем розвитку села – безробіття, бідності, вимушеної міграції та ін. [5].

Важливою складовою аграрної реформи в частині становлення інституту приватної власності мала стати капіталізація землі, тобто перетворення її на товар і створення механізмів її перерозподілу до більш ефективних власників. В умовах незалежної України ринок земельних ресурсів був сформований, але через впровадження і постійне подовження мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення він офіційно не був відкритий і працював за межами правового поля: на ньому переважали тіньові угоди з землею, відбувалась нелегальна скупка прав на землю вітчизняними олігархами та великими корпораціями, в тому числі зарубіжними. Земельна власність, набута у такий спосіб, фактично була незаконною і нелегітимною і могла бути оскаржена у майбутньому, що ставило права землевласників на хиткий ґрунт і підвищувало ризики інституційної невизначеності та політико-правової нестабільності [6, с. 27-29].

На момент формального завершення трансформаційного періоду та проголошення України країною з ринковою економікою у 2006 р. її інституційна структура фактично не відповідала цьому визначенню. По-перше, через відсутність ринку землі, якою влада не бажала ділитися з народом, а надавала в користування лише лояльним агрофірмам; по-друге, через незабезпеченість прав власників, які зберігали свої активи лише доти, доки це не суперечило інтересам влади або впливових груп і легко втрачали через рейдерство або реприватизацію; по-третє, через фактичну відсутність реальної дії антимонопольного законодавства і натомість зрощення державних монополій з приватними. За таких умов усі базові інститути ринку – власність, конкуренція,

 Авторські права захищені | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License

свобода договорів, свобода підприємництва, вільне ціноутворення – перетворились на фікцію, замасковану ринковим «фасадом».

Беззаперечно позитивним результатом інституційних перетворень стало формування в Україні економіки змішаного типу на основі принципу багатоманітності форм власності, з превалюванням у структурі власності приватних форм (індивідуальних, колективних, акціонерних) та часткою державного сектору не більше 15%. Поряд із тим, у сфері прав власності відбулися й негативні зміни, а саме: надмірна концентрація економічних активів у власності олігархічних бізнес-груп; відсутність широкого прошарку приватних власників як основи формування середнього класу суспільства; утворення та функціонування нелегальних форм землеволодіння; поширення форм часткової власності (оренди, лізингу тощо); перманентний перерозподіл прав власності на користь суб'єктів, афілійованих із державною владою. Відносини власності залишилися значною мірою деформованими, розмитими й непрозорими, і регулювалися не ринковими механізмами і нормами закону, а неформальними домовленостями та вибірковим застосуванням чинного законодавства.

Трансформації інституційної структури України стали вагомими чинниками неоднозначних макроекономічних та структурних змін в економіці. Зокрема, еклектична приватизація та хронічна політико-правова нестабільність зумовили надмірну диверсифікацію бізнесу через прагнення бізнес-груп тримати активи у різних галузях та секторах економіки; збереження системи відносин влади-власності та перерозподіл частки доходів держави на користь її представників зумовили недофінансування певних галузей та сфер економічної діяльності, скорочення сукупного попиту та сукупної пропозиції; недостатня захищеність прав власності сприяла поширенню рентної поведінки, технологічному відставанню через брак довгострокових інвестицій та формуванню переважно сировинної структури експорту; конфіскаційний характер реформ та відсутність реальної підтримки малого бізнесу зумовили зниження життєвого рівня населення та наростання демографічних проблем.

Зазначені тенденції зберігалися не лише впродовж трансформаційного періоду, а й після його завершення, що підтверджують невтішні показники соціально-економічного розвитку України за створених інституційних умов. Так, після катастрофічного падіння у 1990-х роках обсягів валового внутрішнього продукту, який за 9 років скоротився у 2,5 рази (-59%), розпочалося повільне відновлення, однак з 2006 по 2013 р. обсяг ВВП вдалося збільшити лише з 67 до 69% від рівня 1990 р.; рівень ВВП у розрахунку на одну особу у 2013 р. становив лише 26% відносно країн ЄС-28 (хоча й зріс від 15% у 2000 р.) [20, с. 33, 36]. Рівень загальної задоволеності життям у 2006–2011 рр.. залишався стабільно низьким (0,8–0,81), так само, як і рівень народжуваності: кількість народжень на одну жінку в Україні протягом 2005–2012 рр. становила 1,3–1,5, тоді як тоді як у середньому в країнах з високим та дуже високим рівнем людського розвитку – 2,1–1,9; очікувана тривалість життя при народженні впродовж 2008–2012 рр. коливалась у діапазоні 68,3–68,8 року тоді як у країнах з високим і дуже високим рівнем людського розвитку – 74,3–76,8 року [20, с. 78].

І навіть через три десятиліття ринкових перетворень та вдосконалення інституційної структури економіки спроби підвести підсумки реформ

All rights reserved | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License

викликають розчарування: на відміну від більшості постсоціалістичних країн, Україна так і не відновила дореформений рівень ВВП, послідовно втрачає свій промисловий та людський потенціал і визнана найбіднішою країною в Європі [2]. Головна причина надмірної тривалості та неоднозначних результатів цих реформ полягає у невідповідності офіційно проголошених цілей інституційних трансформацій та особистих інтересів самих реформаторів, що спонукає їх вже на стадії проектування та в ході реформи обирати заходи, методи та інструменти її впровадження, орієнтовані на досягнення короткострокової вигоди, і приймати рішення, що обіцяють отримання швидких преференцій, але виявляються згубними для економічного розвитку країни в довготривалій перспективі.

Отже, радянська інституційна спадщина мала вирішальний вплив на стартові умови трансформації інституційної структури економіки України. Він полягав насамперед у збереженні інституту влади-власності з притаманною йому корупцією, непотизмом та повної зневагою до особистих прав громадян. Державна бюрократія, що розпоряджалася всіма ресурсами і фактично була їх реальним власником, жадала збереження своїх привілеїв і законодавчого їх закріплення. Проведена з цією метою приватизація не лише не створила масового власника як основи конкурентного бізнес-середовища, а навпаки, була використана як інструмент перерозподілу ділових активів на користь правлячої верхівки та її близького оточення.

Роль держави у формуванні інституційного середовища економічної діяльності фактично полягала у створенні формальних умов функціонування ринкової економіки при одночасному збереженні економічної влади та збагаченні адміністративно-господарської еліти, для чого було вжито наступні суперечливі заходи:

- з метою відновлення режиму приватної власності проведено конфіскаційну приватизацію, спрямовану не на створення масового прошарку власників, а на перерозподіл державних активів та концентрацію великої власності в руках керівників підприємств і державних чиновників;
- з метою захисту прав власності впроваджено механізми захисту прав інвесторів, насамперед іноземних, і водночас задіяні напівофіційні схеми внутрішнього рейдерства та «розмивання» прав власності;
- з метою розвитку підприємництва розроблено програми підтримки малого бізнесу, при цьому створено ділове середовище з численними регуляторними бар'єрами, високими податками та складною системою дозволу й ліцензування;
- з метою захисту конкуренції розроблено антимонопольне законодавство і створено Антимонопольний комітет, що не завадило посиленню монопольного впливу афілійованих із владою бізнес-структур;
- з метою розвитку ринкового обміну створено інфраструктуру товарних і ресурсних ринків, водночас впроваджено розгалужену систему державного регулювання цін та заборону на продаж земель сільськогосподарського призначення.

Подальше збереження в інституційній структурі України відносин влади-власності у поєднанні з традицією створення альтернативних «правил гри» в

 Авторські права захищені | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License

економіці призвело до низки інституційних деформацій, зокрема розвитку спотворених форм взаємодії представників влади й бізнесу, поширення кланово-олігархічного управління, обмеження прав та інтересів «несистемних» власників, перетворення держави на механізм реалізації інтересів монопольних груп і корумпованих чиновників, законодавчого закріплення вигідних для владних інтересантів норм і правил. Перерозподіл частки доходів держави на користь представників влади-власності зумовлював недофінансування певних галузей та сфер економічної діяльності, скорочення сукупного попиту та сукупної пропозиції, зниження рівня інвестицій та рівня задоволення потреб; відсутність гарантій прав власності стимулювала падіння довіри до держави з боку економічних суб'єктів, розширення тіньового сектору економіки, втечу капіталів за межі країни та інші негативні наслідки.

За відсутності змін у державній інституційній політиці існує реальна загроза відтворення подібних практик у майбутньому, що створює ризики формування залежності інституційних змін у сучасній Україні від траєкторії попереднього розвитку. Тривале домінування у нашій країні відносин влади-власності сформувало стійкі стереотипи господарської поведінки, що перешкоджають еволюційному становленню інститутів, сприятливих для розвитку ринків і конкуренції. Необхідний для ефективного повоєнного відродження та подальшого соціально-економічного розвитку порядок влади не може сформуватися стихійно; вихід з колії повторення помилок минулого потребує кардинального перезавантаження всього комплексу суспільних відносин влади, власності та управління і на основі транспарентності та широкого громадського контролю над розподілом прав економічної влади й відповідальності.

Список використаних джерел:

[1] Артьомова, Т. І. (2011). Інституційні пастки ринкової трансформації: уроки для України. *Економіка України*, (12), 36-45.
[2] Білоус, О. (2021, Серпень 26). Незалежність в цифрах. Як змінилася економіка України за 30 років. *РБК-Україна.* https://www.rbc.ua/ukr/news/nezavisimost-tsifrah-izmenilas-ekonomika-1629802576.html
[3] Геєць, В. М. (2005). Інституційні перетворення і суспільний розвиток. *Економіка і прогнозування*, (2), 9-36.
[4] Гордіца, К. А. (2024). Інституційна структура радянської економіки та її роль у формуванні економічної спадщини України. *Історія народного господарства та економічної думки України*, (57), 328-352. https://doi.org/10.15407/ingedu2024.57.328
[5] Гордіца, К. А. (2020). Структурні трансформації агропродовольчого комплексу України: зовнішньоекономічний аспект. *Історія народного господарствава та економічної думки України*, (53), 324-340. https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.324
[6] Гордіца, К. А. (2016). Трансформація власності в Україні: підсумки інституційних змін. *Економіка і прогнозування*. (2), 24-40.
[7] Гражевська, Н. І., Заваженко, А. О. (2019). Інституційні пастки ринкового реформування економіки України. *Науковий вісник Чернівецького університету. Економіка*, (820), 3-10.
[8] Гриценко, А. А. (ред.) (2018). *Відтворювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність*. Київ: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування.

All rights reserved | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License

[9] Гриценко, А. А. (ред.) (2008). *Інституційна архітектоніка та динаміка економічних перетворень*. Київ: Форт.
[10] Гриценко, А. А. (ред.) (2015). *Інституційні трансформації соціально-економічної системи України.* Київ: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування.
[11] Кіндзерський, Ю. В. (2016). Інституційна пастка олігархізму і проблеми її подолання. *Економіка України*, (12), 22-46.
[12] Небрат, В. В. (ред.) (2024). *Держава і ринок в економічному розвитку та у повоєнному відновленні: зарубіжний досвід.* Київ: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. https://doi.org/10.15407/978-617-14-0273-7
[13] Небрат, В. В. (ред.) (2012). *Еволюція ринкових інститутів в Україні.* (Ч. 2). Київ: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування.
[14] Небрат, В. В. (ред.) (2019). *Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз*. Київ: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування.
[15] Про Державну програму демонополізації економіки і розвитку конкуренції. Постанова Верховної Ради України N 3757-XII. (1994) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3757-12#Text
[16] Про промислово-фінансові групи в Україні. Закон України № 437/95-ВР (1995) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437/95-%D0%B2%D1%80#Text
[17] Про режим іноземного інвестування. Закон України № 93/96-ВР (1996) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80.
[18] Про ціни і ціноутворення. Закон України № 507-XII (1990) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/507-12/ed20060114
[19] Саловський, О. Б. (2020). Державна політика реформування інституційної системи України. *Scientific Bulletin of UNFU*, 30(2), 66-71. https://doi.org/10.36930/40300212
[20] Шинкарук, Л. В. (ред.) (2015). *Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток.* Київ: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування.
[21] Якубенко, В. Д. (2004). *Базисні інститути у трансформаційній економіці.* Київ: КНЕУ.

MARKET TRANSFORMATIONS OF THE INSTITUTIONAL STRUCTURE OF THE ECONOMY OF UKRAINE: HISTORICAL HERITAGE AND NOVATIONS

Karolina Gorditsa
Ph.D in Economic sciences,
Researcher of the Department of Economic History
SO «Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine», Ukraine

Summary. *The article is devoted to the problem of the formation of basic market institutions in Ukraine in the context of overcoming the institutional heritage of the planned and distributive system. The purpose of the study is a historical and economic assessment of the impact of the domestic institutional heritage and targeted reform actions of the state on the process and results of the formation of the institutional structure of a market economy in Ukraine. The article identifies historically formed features of the system of institutions inherited from the previous economic model and their impact on the starting conditions for the transformation of the institutional structure of the economy. The essence of power-property relations and their role in the implementation of privatization and the establishment of the institution of private property are revealed. Measures, methods and instruments of state institutional policy regarding the protection*

 Авторські права захищені | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License

of property rights, development of entrepreneurship, protection of competition, and regulation of market pricing are summarized. The results of market transformations of the institutional structure of the economy at the end of the transformation period and their significance for the socio-economic development of the country are characterized. The conclusion about the destructive impact of power-property relations on state institutional policy and the need for a reboot of the entire complex of social relations of power, property, and management is substantiated.
Keywords: *institutional structure of the economy; institutional heritage; formal and informal institutions; property; institution of power-property; market transformations; institutional policy.*

Дата публікації: 29.05.2026

Дата першого надходження статті до видання: 23.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.05.2026

All rights reserved | Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License